

Тютюнник, Григор

Т98 Вибрані твори / Григор Тютюнник. — К. : Знання, 2026. — 519 с.

ISBN 978-617-07-0907-3

До книги увійшли практично всі художні твори письменника-шістдесятника Григора Тютюнника (1931—1980), окрім написаних для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Його мала проза і повісті давно стали класикою української літератури ХХ століття, адже змальовують широку картину життя, часом трагічну, часом моторошну, але завжди правдиву і людяну. Герої Тютюнника проходять випробування Другою світовою війною, долають повоєнне лихоліття, кохають і прагнуть щастя. Психологічна глибина та яскрава індивідуальність зображуваних характерів, самобутній стиль письменника справляють незабутнє враження на сучасного читача і викликають невичерпний інтерес до його творів.

УДК 821.161.2

© Г.М. Тютюнник, спадкоємці,
2017—2026

© Видавництво “Знання”,
майнові права, 2017—2026

© Видавництво “Знання”,
оформлення, 2026

ISBN 978-617-07-0907-3

Зав’язь

— Куди це ти, парубче, наджигурився? — питають з полу дід Лаврін і прикахикують насмішкливо, наче й справді щось про мене знають. А що в тім такого, що я нову сорочку нап’яв і кібчика на голові прислинив, — може, я на збори піду?

У хаті споночіло так, що й цвілі по кутках не видно, і шибки посиніли, мов на грозу. А під полом біліє картопля: ключки повикидала, в землю проситься.

Пора мені вирушати.

Беру на косинчику пляшечку одеколону, поливаю носовик і помічаю, як на дідовій щоці ворухиться оте чорненьке дупельце, що хворий зуб колись викрутив: сміються. В’їдливі — страх! І я знаю чого.

Тож було, як вечір настане, то вони й починають: про те, як їм у австрійському полоні жилося, які пироги там печуть та як гарно з-під корів вичищають. А вже зима як прийде, як захурделить, то я й з печі не злажу. Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони — басом, а я — альтом:

*Звізда гряде чудно
З восток на полудно,
Над вертепом сіяє,
Христа-царя являє...*

А тепер — минулося. Тепер я... самі ж, бач, кажуть: парубок...

Іду до дверей, а вони:

— Ото як женишся на тій прояві, то кислички тобі, внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться.

— Діду, перестаньте, — прошу.

— ...бо то дівка з тієї курави, що чорти на дорогах крутять!

— Просто в неї міцний характер, — кажу спокійно, аби швидше виприснути з дому.

— Еге ж, — бубонять, — і тюрма міцна, та чорт їй рад...

Ну, годі. Хряпаю дверима і виходжу на поріг.

Надворі пахне молодим осоко́рячим листям, а з грядок тягне теплим гнійком, торішніми бур'янами і мокрим попелом. Садок уже одцвівся і густо вкрив землю білими пелюстками. Вітер щодня потроху вигортає їх на шлях, і коли вночі їде якась приблудна машина, вони рожевим валком котяться за нею слідом аж до мосту, а там падають у річку.

По той бік шляху, десь далеко в степу, за садками, тремтить червона заграва: то присяде до самої землі — і тоді на кутку стає поночі й глухо, то знову шугає вгору аж до Волосожару, шпаруючи око́ла і молоденькі осоко́рчики червоною крейдою, — видно, трактористи стару соломку палять.

Іду садом на край кутка, до провалля, і вже здалеку бачу маленьку білу постать на обніжку. То — Соня. Жде... Мені здається, що я ширшаю в плечах, твердішаю в ході і ось-ось підлечу. А от голосу — не стає...

— Соню, — белькочу шепеляво й противно, — це ти?

— Ні, це не я, — озивається вона і потихеньку сміється. — Це — мара...

Потім міцно бере мене під руку, трошки злягає на неї теплими пруткими грудьми.

— Ходім, я тобі сніг покажу, — туркоче на вухо. — Там, у проваллі.

Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і хапаючись руками за якесь мокре цупке бадилля. У проваллі справді пахне талиною, як ото кора з трухлюї вільхи, а під ногами щось гуде і рипить.

— Бач, крига, — каже Соня, закидаючи голову і лоскочучи моє підборіддя гарячими губами. — А що, а ти не вірив...

У небо знову сягнула заграва, і в проваллі повіднішало настільки, що мені стає добре видно Сонині очі. Вони якісь дивні: наче й злякані трохи, й сміються. У мене починають терпнути ноги і стають як мотузятні. А голова хилиться, хилиться...

“А що, — думаю, — як я її поцілую, а вона мене — в пику? Буває ж так. Он і в кіно показують...” — і шия перестає гнутися, дубіє.

А Соня вже й не сміється, і очі примружила так сердито, що... Ні. Нехай краще другим разом. Отак і стовбичу коло неї, не знаючи, що й казати, аж доки вона не озивається:

— Миколко, давай я буду падати, а ти мене держи. Ану, чи вдержиш?

— Ого, коли б ні! — вигукую, хапаючи її за тоненький попере́к, але раптом підсковжуюся і з пере́ляком і огидою до себе відчуваю, що зараз так і обербенимось у грязюку. А вона сердито пручається з рук і ошпарює мене злим поглядом.

— Пустити! Силач...

— Підсковзнувся, — мимрю, — хіба ж я винен, що тут слизько?

Соня норовисто одвертається і мовчить. А в мене перед очима з'являються дід Лаврін, ворущає чорненьким дупельцем на щоці, оскиряються... Може, вони ото й правду казали, що — кислички...

Згадка про діда робить і мене сміливішим.

— Ну, — кажу, — раз так, то що ж...

Беруся рукою за ку́ш і, твердіше, ніж треба, упираючись ногами в кручу, деруся на гору.

— Миколко, а я? — жалібно шепоче Соня.

І від того шепоту у мене паморочиться голова, а серце починає калатати, як дзвін. Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— Навіщо ж ти... аж за вухо, дурненький... — видихає Соня і сміється якимось покірно й лагідно. — Ходім уже, бо тут холодно.

Я не допомагаю, а майже виношу її вгору на руках. І сили в мене — як у вола. Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно, — каже Соня, зітхаючи, — крутом садки цвітуть, а там — сніг...

— Туди сонце не достає, — пояснюю. — Та ще й землею був прикиданий. Тепер він розтане.

Йдемо до шляху, на лавочку, що у нас під хлівом. Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір.

— Ти не змерз? — питає.

Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись, а їй кажу:

— Та н-наче ні...

У степу ще дужче розжеврилось, і на грядках, у кого вже зорано, червоно виблискують скиби, а в борознах, як сніг у проваллі, біліє опалий цвіт. Листя в садках ще тільки проклонулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленуваті крапельки: то зав'язь.

— От якби мені отаке намисто, — каже Соня, — зроду б не знімала...

— Купимо, — обіцяю впевнено. — Ось як тільки вивчусь на шофера, так і купимо.

— А я тобі сорочки вишиватиму. Гарні-прегарні, кращі, ніж у лавці!

Соня раптом зупиняється, стає навшипиньки і потихеньку, обома долонями, нахиляє до себе мою голову. На якусь мить я бачу її сухі вимогливі очі і чую сором'язливий шепіт:

— В сто раз кращі... милий... в тисячу!

А далі вже нічого не бачу і нічого не чую...

Потім ми ще довго сидимо на лавочці між осокорами, не розплітаючи обіймів навіть тоді, коли мимо нас на Полтаву мчать ранні базарові машини і шофери горлають із кабін щось веселе, захоплююче і безсоромне.

Розходимося десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і несучи на губах солодку пекучу спрагу.

На порозі я ще трохи пристоюю, наслухаючи, як Соня клацає засовом і тихо, мабуть, щоб не розбудити маму, причиняє двері.

Коли це чую в садку у нас: шориг-шориг... Із-за сажа вивертаються дід, у куфайці й з вилами. А над деревами синіє, клубочиться дим.

— Ану, лишень, парубче, помагай окурювати садок, бо пропаде к лихий годині уся зав'язь.

Я прожогом кидаюся в садок, нагрібаю п'ятірнями сякого-такого труску і розкладаю вогонь аж на межі, щоб тягло дим і на Сонин садок.

— Та не там, ближче до сажа розкладай! — сердито гукають дід.

— Нічого, — одказую так, як вони мене вчили, — буде в людей — буде і в нас...

А сам собі думаю: за чим би його сьогодні забігти до сусідів, бо до вечора, либонь, не дотерплю, не доживу...

В сутінки

Поночіє в нашій хаті рано, особливо взимку. Це тому, що ліс під боком. Ще ото у верховітті жевріє ожеледець, а поміж стовбурами і в заліплених снігом кушах уже снуються тіні, лізуть у причілкові вікна і стають по кутках — німі і холодні. Хата враз меншає, нижчає стеля.

Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, злітають на сідало.

Упоравшись надворі, мати пхають у двері в'язку соломи і кидають біля грубки. Солома їжиться від паморозі і аж рипить. Долівку встилає холодна хвиля.

— Береться морозець, — хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні, умочають пальці в цеберку з водою, щоб зашпори не зайшли.

— Нудьгуєш, сину? — питають і з якимось принизливим острахом заглядають мені у вічі. Я бачу їхні чорні у темряві губи і зморшки попід очима, злиті в округлі плями.

— Боже, який ти худенький... мов щиглик. Хіба студентів не годують, як ото солдатів?

Мені кортить узяти їхні руки у свої, одтирати, ховаться в них обличчям і радіти, що в мене теж є мати — хороша, як у всіх. Але то тільки на одну мить... А вони несміливо куйовдять мого чуба, і я чую, як тремтять їхні пальці: мати плачуть.

— Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак... Три дні, як приїхав, і все мовчиш. Чи вже у серці для матері порожньо?..

Вони довго сидять на лаві біля порога, немов і не господиня в цій хаті. Потім повільно роздягаються, зморені й пригнічені, і світять каганчика.

Солома одійшла і підтекла калюжею. І коли мати, ставши навколішки, розпалюють у грубці, верчики¹ сичать і довго не займаються.

Отак було й того вечора. Я пам'ятаю його в усіх подробицях, він не раз уже вставав перед моїми очима і не раз снівся за ці вісімнадцять років без матері, без ласки, без поради — вісімнадцять років з чужими людьми, часто дуже хорошими, але чужими...

Це сталося в сорок другому році. Зима. Кура. Іноді з левад долинають приглушені вибухи — то тріскається лід на річці. Я цілими днями никаю там і знаю кожну шпарочку, як латки на своїй курпині. Мені їх потрібно знати, тому що мій єдиний, трухленький уже дерев'яний ковзан, прикручений до старого батькового чобота телефонним кабелем, не раз потрапляв у оті підступні шпарки. Так то ще й не горе, як заб'єшся. А от якщо курпину розірвеш або штани на коліні репнуть, тоді...

Я приходжу додому, аж як смеркне. Може ж таки до ранку мати нічого не помітять, а там буде як буде!

Пхаюся у двері обережно, бочком і вже з порога смирененько так:

— Ма, може, його соломки внести та витопити у грубці?

А вони:

¹ Верчик — згорток, скручений жмут чого-небудь. (Тут і далі — прим. ред.)

— Ану ступай сюди, шибенику!

І вже по отому “ступай” я розумію, що карі не запобігти ніяким побитом...

Потім, коли висохнуть сльози, я таки втягаю соломку і заходжуюсь топити. По долівці, струшеній піском, починають вистрибувати червоні зайці, в хаті виднішає. Я стаю навколійки біля дверцят і ворущу жарок старим обсмаленим пужалном.

Мати сидять на лаві, підігавши ноги, і дивляться у вікно. У чорній шибці, немов у ополонці, відбивається красиве дівоче лице з чорненькою родимкою на підборідді. Коли мати сміються, їхня родимка робиться доброю і милою, а коли гніваються — хижою і злою. Зодягнуті мати празниково: у білій кофточці з парашутного шовку, а спідниця чорна, зливається з піймою, тому мені з долівки здається, немов мати по пояс у чорному тумані...

Вони вже забули про мене. Їм сумно, гірко і, мабуть, хочеться плакати, того що він не йде. А вони ждуть його увесь вечір та й цілий день ждали. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра вранці наші ворота будуть облиті дьогтем і їй доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, — знають, а ждуть.

Та ось гнітючу тишу в хаті розплескала пісня. Вона викралася з пійми так тихо і моторошно, наче не людина народила її, а казкова тінь людська... Та пісня морозом пішла у мене по спині, зашкреблася у горлі, бо співала її не мати, а якась чужа красива жінка, котру я чомусь називаю матір'ю. Може, мене й справді піймали в капусті і оддали цій жінці...

Ой Боже мій, Боже,

Що я наробила —

Що є в нього жінка,

А я полюбила...

І оце щодня: кричить, б'ється, а потім плаче або співає отак. Мені обидно і сумно. Хочеться крикнути їй: “Замовч!” — але я боюся і нишком ворущу в грубі жар, що злипається в тугі кім'яхи і аж кипить, — кажуть, що то на мороз.

Зозуле, зозуле,

Чого рано куєш,

Чи, може, зозуле,

Моє горе чуєш?..

Та ось пісня урвалася. За вікном обізвався рипкий сніг, поторгало двері. Мати схопились. Довге волосся, скручене кубликом, розсипалось і чорними звивистими струмочками розтеклося по плечах. Босі,

розпатлані, захмелілі від радощів вибігли в сні. Мені чути звідти його гучний самовпевнений сміх. Вони увіходять до хати обнявшись — радісні, щасливі... Яке їм до мене діло?

Я добре знаю його. Ходить він завжди у короткому дубленому кожусі і в гімнастерці, з якої позрізувано гудзики із зірочками, а пришито інші, рокові. Іще він носить галіфе, схоже на балалайку, і вузький набірний пасок — ним він б'є матір, як нап'ється...

— Ану, марш на піч! — чую за плечима, і пужално випадає у мене з рук.

— Навіщо ти на нього гарикаєш? — з легким докором каже він.

Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу, як милостиня, поблажливість самовпевненої людини. Я ладен підскочити до них з кулаками, але замість цього хутенько, мов загнана яшірка, дерусь на піч. Там пахне гарячою глиною і хатньою пилюгою.

Вони довго шепечуться. Мати намагаються говорити сердито і незалежно; але я знаю: це вони тільки маніжаться, помститись йому хочуть за те, що довго чекали... А потім почнуть клянчити пробачення, називати його лапкою, ведмедиком і ще якимись муркотливими словами.

Мабуть, для того, щоб зачепити його за живе, вони починають розповідати про мого батька, про те, що він молився на них, мов на ікону, роботу з рук вихвачував.

— Я ще було сплю, а він, дивись, уже й корівку здоїв, і дровець уніс. Стане ото на коліна та й складає по одному обапілку¹, щоб не grimнути, не розбудити.

— Ну й дурний був. Вам, бабам, чим більше потурай, тим швидше спротивишся...

Над головою в мене стугонить. То миша качає на горищі кукурудзяний качан. А в бовдурі² готить вітер і пшакає з-під в'юшок³ холодною сажою.

Я згадую той день, коли тато йшли на фронт. Він, оцей чужак, обнімався тоді з татом і говорив:

— Ну що ж, Миколо, ти там старайся, а ми, тиловики, тут надолужуватимемо.

І тато пішли.

¹ *Obánil* — дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиленої вздовж.

² *Бовдур* — димар.

³ *В'юшка* — засувка, якою перекривають димохід, щоб піч не вихолоджувалася.